

AKADEMİK-US
Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi
e-ISSN: 2602-3253
Kitap Değerlendirmesi / Book Review, Haziran 2021, 5/1, 88-94
Geliş Tarihi: 05.06.2021 Kabul Tarihi: 09.06.2021

İmam Eş'ari'nin Kelâm Düşüncesi, Hikmet Yağlı Mavil, (Ankara: İsam Yayınları, 2018, 581 sf.)
The Kalam Thought of Imam Esh'ari by Hikmet Yaglı Mavil, (Ankara: İsam Publishing, 2018, 581 p.)

Değerlendiren / Reviewed by

Halil ARSLAN

Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam ve İtikâdî İslâm Mezhepleri

Tarihi Anabilim Dalı

R. A., Artvin Coruh University, Faculty of Theology, Department of History of Kalam and

Islamic Sects

Artvin, Turkey

halil.arslan@artvin.edu.tr, ORCID orcid.org/0000-0002-0196-2020

İslam'ın teşekkül devri olaylar, kişiler ve literatürüyle akademik ilgiye konu edilmeye devam etmektedir. Düşünce tarihimizin vazgeçilmez bileşenlerinden olan ilahiyat alanındaki araştırmalarda niceliksel artışın yanında niteliksel artışın örnekleriyle de karşılaşmak memnuniyet vesilesidir. Mezheplerin farklı açılardan ele alınması, kurucu ve taşıyıcı kişi ve metinlerin gün yüzüne çıkarılması ilmi mirasımızın keşfedilmesi, bir ihya ve inşa faaliyetine konu edilmesi önem arz etmektedir. Mezhep imamları hakkında derinlikli araştırmaların artmasına iyi bir örnek de tanıtımını yapacağımız Hikmet Yağlı Mavil'in doktora çalışmasının kisve-i tâba bürünmüş hâli olan *İmam Eş'ari'nin Kelâm Düşüncesi* isimli eseridir. Elimizdeki kitap 2018 yılında İsam Yayınları tarafından giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşan eser; kaynakça ve dizinle beraber 581 sayfadan teşekkül etmektedir.

Bu yazıda işaret ettiğimiz çalışmayı tanıtmaya çalışıp ilkin kendimiz için Eş'arî ve kelam yöntemini anlamayı daha da sağlam bir düzeye taşımak amacındayız. İkinci olarak kitap tanıtım yazıları yazarın emeğine bir teşekkür anlamına da gelmektedir. Nihayetinde, elbette bu yazı başta konu edildiği kitap başta olmak üzere ilgili literatür için bir ilgi uyandırırsa asıl amacına ulaşmış demektir.

İslam'da itikâdî sahada İmam Eş'arî ve onun ismiyle anılan Eş'arîlik mezhebi, Maturidî mezhebiyle beraber en çok müntesibi olan ve İslam düşüncesinin ana akımı olmuş mezheplerden biridir. Eş'arî hakkında farklı dillerde araştırmalar mevcuttur. Mezheplerin oluşum ve gidişatında bu denli etkisi bulunan bir alim hakkında Türkçe araştırmalar henüz bir elin parmaklarını geçmemektedir. Bunlardan ilk akla gelenler şunlardır: Mehmet Keskin'in doktora tezinden yayınlanan *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik* (İstanbul 2013); Faruk Görgülü'nün *Ebü'l- Hasan el-Eş'arî ve Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (2005, İzmir) isimli doktora

tezi ve İsmail Taş'ın yaptığı yüksek lisans tezi olan *İmam Eş'arî'de İnsanlık Anlayışı* (1992, Sakarya)'dır (s. 74).¹

Bu bahsedilen çalışmalar Eş'arî'yi hayatı, eserleri ve kelami düşünceleriyle ele almakta Eş'ari ile Eş'arîlik arasındaki ayrım yerine ya söz konusu alimin bir yönünü ya da mezhep içindeki yeriyle beraber ele almaktadır. Eş'arî ile Eş'arîlik'in ayrı ele alınması yönüyle elimizdeki eser diğer çalışmalardan farklı bir yerde durmaktadır. Eş'arîlik mezhebinin onun vefatından sonra çok güçlü takipçileriyle dinamik bir şekilde devam ettiği akılda tutulursa Eş'arî'nin şahsıyla sınırlanmış bir çalışma Eş'arîlik fikrinin temellerini anlamak adına önem arz etmektedir.

Kitabın giriş kısmının başlığı **Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Onun Kelâm Düşüncesini Etkileyen Siyasî, Sosyal ve İlmî Ortam** adını taşımaktadır. Bu giriş kısmında onun kelâm düşüncesini belirleyen yönleriyle tarihsel bir çerçeve de çizilmiştir. Eş'arî'nin kelâma katkıları onun hayat hikayesi ile birlikte değerlendirilmelidir. Bunun için kitapta Eş'arî'nin hayatının üç merhalesi hakkında bilgi verilmektedir. O ilk merhalede bir hadis alimi olan babasından eğitim almıştır. Eş'arî, babasının vefatından sonra babasının arkadaşı olan Zekeriyya es-Sâcî'den devam ettiğini eğitiminin etkilerini hayatının ilerleyen safhalarında Sâcî'yi kaynakları arasında zikrederek göstermiştir (s. 27). Gençlik döneminde Basra'nın karışık ortamında Mutezili bir bakış açısı kazandığı hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile tanışmış ve çocukluğundaki eğitimi sarsılmıştır. Onun elimizdeki kitabın da yoğunlukla ilerlediği hayatının üçüncü safhası Mutezile ile yollarını ayırdığını ilan edip, kelâmî yaklaşımını bu minval üzere devam ettirdiği ortam oluşturur (s. 28). Onun bu ayrılıkta kullandığı lafızlar, tartışmanın konusu mezhepler tarihi için zengin anekdotlar olarak kaynak kitaplarda yer bulmuştur. Elimizdeki eserde de Eş'arî'nin ilmi tavrının oluşumunda Basra ve Bağdat'ın ilmî sâkinleri ile bu şehirlerin siyasi ve sosyal ortamını izlemek mümkündür.

Onun hayatında Mutezile dışında eserlerinde önemli bir muhatap olan Hanbeli mezhebi ile ilgili başına gelenler ve söyledikleri, eserlerinde yazdıkları onun düşüncesinin gidişatını belirlemiş gözükmektedir. O Mutezile mezhebinden ayrılıp Bağdat'a geldiğinde Hanbeli alim Berbehârî (ö. 329)'ye anlattıkları kabul görmemiş ve Berbehârî ona "Söylediklerinden az ya da çok hiçbir şey anlamadım. Biz Ahmed bin Hanbel'in söylediklerinden başka bir şey bilmeyiz." diye bir karşılık vermiştir (s. 53). Onun, yaklaşma/uzlaşma çabalarına rağmen Hanbeli düşüncenin katı tutumuna maruz kaldığı gözükmektedir.

Giriş kısmında Hidayet Yağlı Mavil, altı tanesi bugün elimizde olan Eş'arî'nin eserleri hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan ilki *el-İbâne an Usûl'd-diyâne* (Dinin Temel İlkelerinin Açıklanması)'dır. Bu kitapta Eş'arî Ahmed bin Hanbel'e bağlılığını ifade etmektedir. *İbâne'*de yazar, Mutezile'den ayrıldıktan sonra Mutezile eleştirisi yapmakta ve hatta Halku'l Kur'an konusunda şiddetli eleştirilerde bulunup; bu konuda fikir beyan etmekten kaçınanları da eleştirmektedir (s. 52-53). Onun bu eserinde Ahmed bin Hanbel hakkında sarf ettiği sözlerden bu eserin yazarının ölümünden önce değil Mutezile'den ayrıldıktan sonra yazılan bir kitap olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Onun kitapta söz konusu edilen ikinci eseri *Makalâtü'l İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn'*dir. Eş'arî'nin bu eseri mezhepler tarihi ile ilgili ilk eserlerden biri olup kendisinden sonraki literatürü etkilediğini söylemek gerekir. Yine bu eser üzerinde de Mutezileye intisaptan önce mi yoksa sonra mı yazıldığı tartışmaları bulunmaktadır. İbn Teymiyye, kitapta "Biz, ashâb-ı hadisin ve Ehl-i sünnet'in anlattığımız tüm görüşlerine katılıyoruz" cümlesinden başka Eş'arî'nin, Ehl-i sünnet ile aynı görüşte olduğunu gösteren

¹ Tanıtımını yaptığımız çalışmanın yayımından sonra 2019 yılında Mehmet Kalaycı'nın Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâmı Eş'arî ve Eş'arîlik isimli telif de Eş'arî ve Eş'arîlik ile ilgili çalışmalara eklenebilir. Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019).

başka karine bulunmamaktadır görüşündedir (s. 56).

Eş'arî'ye ait olan üçüncü eser olarak, *Risâle fî istihsâni'l-havz fî ilmi'l-kelam* isimli kitap zikredilmektedir. Eş'arî'nin kelâm ilmiyle uğraşmanın meşruiyeti anlamına gelen bu eseri Hanbelileri muhatap alarak yazdığı anlaşılmaktadır. Eş'arî kelam yapmanın meşru olduğunu Ebu Hanife, İmam Mâlik ve İmam Şafî'yi örnek olarak vermektedir (s. 64). Dördüncü eser olarak zikredilen *Risâle fî'l-îmân* (İman Risalesi)'nde Eş'arî, daha çok Ahmed bin Hanbel'in imanla ilgili fikirlerini Muhâsibî, Cafer b. Harb, İbn Küllab gibi ilim adamlarına karşı savunmaktadır. Bu risalede de ilk olarak zikredilen *İbâne'*deki tavra yakın bir söylem göze çarpmaktadır (s. 67). Beşinci olarak *Demir Kapı Halkına Mektup* olarak çevrilebilecek *Risâle ilâ ehli's-Segr bi-Bâbi'l-ebvâb'*tır. Son olarak İmam'ın *el-Lüma' fi'r-red alâ Ehli'z-Zeyg ve'l-bida'* adlı eseri Eş'arî mezhebinin temel eseri olarak kabul edilir; Eş'arî denilince akla gelen ilk eser *Lüma''*dır. Eş'arî'nin, Selef'in görüşlerini akla dayanarak açıklamaya çalışan bir alim olarak nitelenmesi de, çoğunlukla bu eserinde takip ettiği yöntem sebebiyledir (s. 71). Tanıtmaya çalıştığımız kitapta Eş'arî'nin elde bulunmayan fakat ona nispet edilen eserleri hakkında, Eş'ari üzerine yurtdışı ve yurtiçinde yapılan çalışmalar hakkında da bilgi bulunmaktadır (s. 74-75).

Kitapta giriş kısmı, hayat ve eserlerle ilgili bilgilerden sonra **Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesini Etkileyen Siyasi, Sosyal ve İlmî Ortam** kısmıyla devam etmektedir. Giriş bölümünün bu kısmında Basra ve Bağdat'taki siyasi sosyal ve ilmî ortam hakkında bilgiler sunulmaktadır. Basra'nın coğrafi konumu zengin bir ticari, ilmi ve zanaat çevresi oluşmasına uygunluk bir kozmopolit durum arz etmektedir. Basra'da Hasan-ı Basrî, Rabia el-Adeviyye, Muhammed ibn Sirîn, Ebu Ali el-Cübbâi, Halil b. Ahmed gibi farklı ekollerden alimlerin olduğu hareketli bir ortamda bulunmaktadır (s. 78). Bu İslam alimlerinden başka Hristiyan, Yahudi, Süryani inanç mensuplarıyla Bağdat'ın devlet merkezi olması ve kadim felsefe merkezlerinin ele geçirilmesi, tercüme, İskenderiye, Cündişapur, Antakya ve Harran gibi okulların varlığı Eş'arî'nin yaşadığı vasat hakkında bir fikir vermektedir (s. 79).

Eş'arî'nin yaşadığı siyasi ortam hakkında da şunlar söylenebilir. O, III. yüzyılın ikinci yarısının sonları ile IV. yüzyılın başlarında, Abbâsî halifelerinden Mu'temid-Alellah, Mu'tazid-Billah, Müktefi-Billah, Muktedir-Billah, Kâhir-Billah, Râzî-Billah'ın iktidarlarında (256-322) yaşamıştır. Onun yaşadığı yıllar merkezi idarenin zayıfladığı, devlet hazinesinin boşaldığı ve hilafet kurumunun itibarını yitirmeye başladığı, Abbâsî Devleti'nin siyasî ve sosyal otoriteyi kurmakta zorlandığı bir döneme karşılık gelmekteydi (s. 90-91).

Eş'arî'nin yaşadığı siyasi ve sosyal ortamdan sonra ilmi ortam hakkında bilgi veren Mavil, ilmi ortamı **Felsefi Akımlar ve İslam Mezhepleri** başlıkları altında incelemektedir. Felsefi Akımlar başlığı altında ilkin 'Âlem ezeldir' diyen Dehriyyun bulunmaktadır, Dehrilerden Makalat'ında bahseden İmam, aynı zamanda onların etkisinin olduğu bir ortamda yaşamaktadır (s. 99). Bunların yanında onun bahsettiği başka bir felsefi akım Mecusilerdir (s. 100). Bahsedilen ortamda fikirleri söz konusu edilen başka bir felsefi akım da Seneviyye'dir. Eş'arî bunlara ek olarak tabiatçılar, ashâb-ı heyulâ ve felsefeciler gibi gruplardan da bahsetmiş, kim olduklarına değinmeden bunların fikirlerine atıflarda bulunmuştur (s. 102).

Hikmet Yağlı Mavil, Eş'arî'nin mezhepleri Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at olarak ikiye ayırdığını bu ayrımı da 'celilu'l kelam' yani imanla ilgili yaklaşımlarından yola çıkarak yaptığını ifade etmektedir. O bazen de namaz kılmayı bir ayırıcı vasıf olarak görmektedir. Elimizdeki kitap Eş'arinin hayatı ve yaşadığı ortamla beraber, eserleri ve muhatapları hakkında bilgilerden sonra birinci bölümle devam etmektedir.

Kitabın birinci bölümü **Eş'arî'nin Kelam Metodu ve İstidlal Yöntemleri** ismini taşımaktadır. Aslında eserde sık sık vurgulandığı gibi Eş'arî metodunu celilu'l kelam, dakiku'l kelâm ayrımı üzerine kurmaktadır. Bir usül olarak ana konular tâli konular olarak anlaşılabilir bu ayrım onun tüm sisteminin de vazgeçilmez ögesi konumundadır. O celilu'l kelâm olarak gördüğü konularda daha selefi sayılabilecek bir yöntem kurgulayıp nassa daha çok yer verip, dikkatini buraya teksif ederken dakiku'l kelam

konularında selefın de tepkisini çekebilecek bir yöntemsel tercihte bulunabilmektedir.

Elimizdeki kitabın birinci bölümü **Eş'arî'nin Kelâm Metoduyla** başlamaktadır. Onun metodundan bahsederken tüm kelimcilerin üzerinde durduğu bir mesele olan **Akıl-Nakil Uzlaşımı** meselesine değinilmektedir. Ehl-i sünnet kelamının Mutezile kelamını reddetmek üzerine kurulduğu hatırlanırsa Eş'arî'nin de bu konudaki tavrı anlaşılabilir. O bunun için aklın çerçevesinin çizilmesi ve akıl ile nakil arasındaki ilişkinin belirlenmesine çalışmıştır (s. 119). Onun tavrı Selef ve Mutezile arasında bir yerde ama her ikisinden de farklı bir yerde konumlanmaktadır. Eş'arî'nin yöntemi olarak yerine göre Mutezile'nin yöntemini kullanmak ve Selef'in suskun kaldığı bazı konularda naklin yanında aklı da anlama çabasına katmak olarak izah edilebilir (s. 120).

Müteşabihâtın Tevili konusunda da Eş'arî Mutezileyi eleştirse bile bazı mecazi lafızların mecâzî manâlarda tevil edilmesi yöntemini benimsediği görülür (s. 127). Eş'arî Allah'ın sıfatlarının tevil edilmemesi gerektiği yönünde fikir belirtse bile sıfatları bazı ayrımlara tabi tutup birtakım sıfatlarla ilgili bazı haberlerin tevil edilmesini de mümkün görmektedir (s. 130).

Düşünce geleneğimizde siyasi toplumsal alanda çok uç fikirlerin ifade edildiği olmuşsa da, -belki de toplumsal psikoloji sonucu olarak- günümüze ulaşan, taraftarlığa medar olanların hep orta yol tercihleri olduğu ifade edilebilir. Şafii'nin Ehl-i rey ile Ehl-i hadis arasında fıkıh sahasında gerçekleştirdiği ara buluculuğun bir benzerini kelim sahasında da Eş'arî gerçekleştirmiştir (s. 131). Onun selef ile Mutezile arasında bir **Orta Yolun Tercih**i, Eş'arî'nin kelâm metodunun bir ana başlığı sayılabilir. Bu temel ilkelerin yanında Eş'arî'nin **Kelâm Müdafaası** yaptığı ve **Cedel Yöntemi** kullandığı da ifade edilmelidir. Onun cedel yöntemi ise delillendirme, muhatabın durumunu göz önünde tutma, toplumdaki her kesime duyarlı olma, mücadelecilik olma, cesaret sahibi olarak farklı konularda da teliflerde bulunma, tartışma adabına riayet etme, soru-cevap, reddetme ve nakzetme tavrını koruma, cedeli hakikate ulaşmada bir yol olarak bilme gibi ilkelerle oluşmuştur (s. 141-143).

Birinci bölümdeki ikinci başlık **Eş'arî'nin Kullandığı İstidlal Yöntemleri** başlığını taşımaktadır. Burada kelâm düşüncesinin istidlal metodlarını Eş'arî'nin nasıl kullandığı, onları hangi ilkelerle işlerlik kazandırdığı incelenmiştir. Kelamcılarının kullandığı en bilinen delillerden biri şahidi gaibe şahit tutma delilidir. Eş'arî kelamının orijinal taraflarından biri işte bu delil hakkındaki görüşleridir. Ona göre şahitteki herhangi bir şey mutlaka kendi denginin gaipte bulunduğu delalete etmez. Eğer böyle olması gerekseydi herhangi bir şeyi idrak ettiğimizde onun gaipte de mislinin olduğu sonucuna varırdık. Mesela bir ateş gördüğümüz zaman gaipte de mutlaka bir ateşin var olduğuna hükmetmemiz gerekirdi (s. 159). Bu tercihte de Eş'arî'nin sebeplilik ilkesini Allah'ın kudretine hâlel getirmemek için kabul etmediğini, tanrı ile insan arasındaki ontolojik farklılığın kendi sisteminin temel çizgisi olduğu görülmektedir. Eş'arî var olanla gaib arasında kıyas yapabilmek için bazı şartlar aramaktadır; delalette ortaklık, illette ortaklık bu kıyasın şartlarındandır.

el-İstidlâl bi's-şâhid ale'l-gaib'den sonra onun kullandığı başka bir istidlal yöntemi de **Sebr ve Taksim'**dir. Sebr ve taksim ihtimalleri tartışma usulü olarak bilinmektedir (s. 174). Bu iki delilden başka **İlk Yaratılışın İmkânı ile Son Yaratılış Hakkında İstidlâl, İttifak Edilenden Hareketle İhtilâf Edilen Hakkında İstidlâl, Nakli Delillerle İstidlal, Dil ile İstidlal ve Mûcize ile İstidlal** Eş'arî'nin de eserlerinde sık sık kullandığı çıkarım metodlarıdır.

Tanıtmaya çalıştığımız kitabın **Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi** isimli kısmı **ikinci bölümü**dür. Bu bölümde birinci olarak **Bilgi Teorisi** başlığı bulunmaktadır. Eş'ari sofistlere karşı çıkararak ve Mutezile ile birlikte bilginin imkanını kabul ederek işe başlar. Eş'arî, bilgiyi Allah ve insan açısından ikiye ayırdıktan sonra mahlûkatın bilgisini de zaruri ve kesbi olarak iki kısma ayırmaktadır (s. 196). O diğer kelâm alimleri gibi aynı derecede geçerliliğe sahip olan üç temel unsuru his, haber ve nazar olarak sıralar. Onun sisteminde eşyanın hakikatini bilmenin yolu sadece kitap, sünnet, icmâ ve aklî delil değildir. O bu

kaynakların birbirlerini tamamladığını ifade eder (s. 198-199).

Eş'arî'nin **Varlık Anlayışı** da orijinaldir. O Mutezile'den ayrıldıktan sonra itikâdî meselelerde metodunu değiştirmiş, kelâm düşüncesinin merkezine insandan Allah'a gitmek yerine, Allah'tan insana gelen bir ahlâk anlayışını yerleştirmiştir (s. 209). Bu düşüncede ana konulardan biri **Allah'ın Kudreti Karşısında İnsan Tabiatının Sınırlılığı** ve **Atomlardan Oluşan Âlem ve Âlemin Hudusu** fikirleri işlenmektedir. Ona göre meydana gelen herhangi bir olay, tabiatındaki bir zorunlulukla değil, Allah'ın âdeti sebebiyle gerçekleşmektedir. Eş'arî bu fikirlerinden dolayı sebeplilik ilkesini dikkate almadığı ve sebeplilik ilkesinin iptalinin bazı problemlere yol açabileceği hakkında eleştirilmektedir.²

Kitabın ikinci bölümünün III. başlığı **Nefiy ve İspat Arasında Tevhit Esası**'dır. Bu başlıkta Eş'arinin Allah'ın sıfatları hakkındaki yaklaşımı anlatılmaktadır. Eş'arî Allah'ın sıfatlarını hakkında caiz olan ve olmayan şeklinde ikili bir ayrıma gitmektedir. Bu ayrımda da temel ilke bunların tevkîfî olup olmamalarıdır; yani Allah'ın ve elçisinin kullandığı yahut müslümanların görüş birliğinde oldukları isimler Allah'a nispet edilebilir (s. 233). O Allah'ın zatı hakkındaki görüşlerinde de Allah'ın varlığının başkılığı fikri üzerinden ilerlemektedir.

Bu bölümüm IV. başlığı **Kesp ve İstîtâat Anlayışı Bağlamında Kader** ismini taşımaktadır. Kesb teorisi Eş'arî'nin geliştirdiği ve bazı başka teorilerle anlaşılması güç teorilerden sayılır. Yine burada da teorik bir tercih olarak Eş'arî'nin yaratıcının kudretinin her şeye yeteceği ve onu sınırlamanın imkansızlığı kabulüyle şekillendiği söylenebilir. Bu görüşlerde istîtaatin kudretle beraber olup olmaması söz konusu edilmektedir. Diğer başlık **Allah'ın Fiillerinin İletsizliği**'dir. Eş'arî'ye göre Allah'ın fiillerinin arkasında gaye ve garaz gibi illetler yer almaz. Bunun kanıtı da alemdeki herşeyin hayır nitelikli olmamasıdır. Allah dışında meydana getirici ve etkin bir sebep yoktur (s. 267). Bu meseleyle ilgili başka bir tartışma konusu hüsün kubuh konusudur. Eş'arî'ye göre bu mesele bir şeyin zatına ait bir vasıf değildir. Hüsün ve kubuhun kaynağı vahiydir. Hayır, Allah'ın hayır olarak isimlendirdiği; şer de Allah'ın şer olarak isimlendirdiği ve insanların uymaktan men edildiği şeydir (s. 268). Yine hidayet ve dalalet konuları da bu başlık altında izah edilmiştir.

VI. başlık ise **Nasların Şekillendirdiği Sem'iyat Bahisleri**'dir. Bu bahiste Eş'arî aklın rolünün haberlerde verilen bilgileri onaylamakla sınırlı olduğunu belirtmektedir (s. 279). İkinci bölümün VII. başlığı **Tasdik Eksenli İman Tanımı**'dir. İman konusunda Eş'arî üç farklı iman tanımında bulunmuştur. *el-İbâne*'de iman, söz ve amelden ibaret olup ehl-i hadisin tanımına uygun bir tanım olarak görülmektedir. Onun yaptığı ikinci iman tanımı *Usûlü Ehli's-sünne*'deki imanı tasdik ve amel olarak ifade eden tanımdır. Üçüncü iman tanımı ise *el-Lüma'* da dilden hareketle yapılan, imanın tasdikten ibaret görüldüğü tanımdır. Bu üç tanım içinde o daha çok imanın tasdik olduğu tanımı kullanmaktadır (s. 287).

Eş'arî'nin kelâm düşüncesini anlamak için bölümün VIII. başlığında **Nübüvvetin İspatı ve Mûcize Etrafında Şekillenen Risâlet** konusu ele alınmaktadır. Eş'arî nübüvveti mümkün görür ama peygamberlerin gönderildikten sonra mucizeyle desteklenmelerini zorunlu görmektedir (s. 301). Maturidî görüşle ayrılan noktalardan biri de bu nübüvvet meselesinde kadınların nübüvvet muhatap olup olmayacakları meselesidir. Eş'arî kadınlar nebi olabilir resul olamazlar fikrindedir (s. 304). Son başlık olarak ele alınan konu **Biat Ağırlıklı İmâmet Anlayışı**'dir. Eş'ariye göre imâmet, zorunluluğu ve farziyyeti vahiyle bilinen dinin ahkâmıyla ilgili meselelerden biridir. O imâmet ile risâlet arasında asıl-fer' ilişkisi kurarak risâletin asıl, imâmetin ise risâletin fer'î olduğunu belirtir (s. 309).

İncelediğimiz kitabın üçüncü bölümü **Eş'arî'nin Kaynakları** olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde Hikmet Yağlı Mavil, Eş'arî'nin Makâlat'ında itikâdî konuları "celîlü'l-keâm" ve "dakîkü'l-keâm" olarak

² Sebeplilik ilkesinin iptalinin yol açabileceği meselelerle ilgili yakın tarihli bir araştırma için Bkz.: Mehmet Evcuran, *İslam Kelâmında Zihniyetler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 153-182.

ikiye ayırmasından yola çıkarak, İmam Eş'arî'nin kaynaklarını bu ayırım üzerinden ele almaktadır.

Celîlü'l-kelâm Eş'arî'nin yönteminde daha çok inanca karşılık gelen ana meseleler olmaktadır; dakîku'l-kelâm kısmı ise ilkinden başka yöntem de kullanılan tâli meseleler denilebilecek konulardır (s. 319). Eş'arî celîlü'l-kelâm konularında selefte daha yakın bir metod tercih edip tabir yerindeyse- 'ince eleyip sık dokumaktadır'. Bu alandaki tavrı onun en orijinal tarafı sayılabilir. O ilkin uluhiyyet ve tâdil-tecvîr başlıkları ile sonradan ortaya çıktığı bilinen pek çok yorum ve değerlendirmeyi öncelikle celîlü'l-kelâm sahasına taşıyarak birer inanç ilkesi haline getirmektedir (s. 321) Dakîku'l-kelâm meselelerinde ise o daha çok Basra Mutezilesine yakın bir tavır içerisinde olmuştur (s. 323).

Celîlü'l Kelam başlığında ilkin **Kur'an** ele alınmaktadır. Kur'an'ı Kerim, Eş'arî'ye göre Mutezile'nin "Allah'ın kelâmı yaratılmıştır" veya "Ahlakın temel ilkeleri akılla bilinebilir" gibi temel önermelerini reddederek tanımlanmaktadır. Kendisinin geliştirdiği kelâm yaklaşımını değerli kılan da zaten bütünlük arzemesi ve başka ekollere bağlı olmadan Kur'an ve sünneti eksen alan bir sistem ortaya koymasındadır (s. 326).

Sünneti ise o bir delil olarak felsefecilerin ve Mutezilenin delillerinden, araz ve cevherden daha açık ve kıymetli bulmaktadır (s. 338). Eş'arî'nin Kur'an-ı Kerim ve sünnete bağlılığı, vahiy metinlerini kendi düşüncelerine göre yorumlayan Mutezile'den ve vahiy metinlerinin zâhirî bağlamı dışına çıkmayan ve dini taklitten ibaret gören Hanbeliler'in anlayışından da tamamen farklıdır. Eş'arî ikisinin arasında orta bir yol tutmaktadır (s. 339).

İcmâ konusunda ise Eş'arî onu bir bilgi kaynağı olarak görür çünkü Müslümanların hata üzerinde birleşmeleri mümkün değildir. Eş'arî uluhiyyet ile ta'dil ve tecvir konularındaki şahsî kanaatlerini icmâya teyit ettirmiş ve savunduğu yorumlar hakkında bütün Müslümanların fikir birliği ettiklerini söyleyerek bu öğretileri Selef'in üzerinde icmâ ettiği inanç esasları diye sunmuştur (s. 350). Eş'arî'nin bu ana kaynaklarından sonra Mavil, tâli Kaynakları da sıralamaktadır. Bunlar **Selef Akîdesi ve Ehl-i Hadis, Şafî'nin Fıkıh Yöntemi, Ebû Hanîfe, İbn Küllab ve Taraftarları, Mürcie, Dırar b. Amr ve Hüseyin en-Neccâr** olarak ayrı ayrı ele alınmakta ve Eş'arî'yi hangi konularda ne kadar etkilediği ifade edilmektedir.

Bu üçüncü bölümün celîlü'l-kelâm'dan sonraki ana başlığı yukarıda da ifade edildiği gibi **Dakîku'l-Kelâm**'dır. Bu başlıkta Eş'arî ile Mutezile mezhebi arasındaki benzerlik ve ayrışmaya dikkat çekilmekte ve Eş'arî'nin gerçekte bir Mutezili olup olmadığı, Mutezile'yi terk edip etmediği yollu iddialara dikkat çekilmekte ve Eş'arî'nin Mutezile'den de Selef'den de farklı olduğu ifade edilmektedir. Eş'arî'nin nazar ve iman arasındaki ilişki hakkındaki görüşleri Mutezile'nin Eş'arî üzerindeki etkisinin görüldüğü en bâriz örneklerden biridir (s. 490) Eş'arî tabiat felsefesi hakkındaki görüşleri hocası Ebû Ali el-Cübbâî'den; evren düşüncesini de büyük oranda Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'tan almıştır (s. 505). Eş'arî'nin dakîku'l-kelâm konusunda Mutezile ile etkileşimde daha rahat hareket ettiği söylenebilir.

Eş'arî'nin kelâm siteminin bu tarafında Mutezile'den sonra Felsefî Kaynakları da söz konusu edilmektedir. Ki bu Mutezili bir alimken onlardan ayrılıp kendi sistemini kuran bir düşünür için olağan bir durumdur.

Kitapta sonuç kısmında Eş'arî'nin kelâm düşüncesinin, Selef düşüncesinin naslara sıkıca bağlanmayı yeterli gören tavrı ve Mutezile'nin nakli ihmal ederek itidal çizgisinin dışında bir akılcı metod izlemeleri arasında orta yol olarak temayüz ettiği ifade edilmektedir. Sağlam bir akılcı metodu Mutezileye intisabında öğrenen Eş'arî ilkin celîlü'l-kelâm sahasını temel kaynaklarla ve Allah'ın kudretine hâlel getirmeme rikkatiyle sağlamlaştırdıktan sonra, dakîku'l-kelâm sahasına giren konularda akli metodlardan olabildiğince faydalanmıştır.

Sonuç olarak İslam düşünce tarihinde kelâm sahasında çok önemli bir alim olan Eş'arî'nin hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri, kelam görüşü, metodu, etkilendiği kaynaklar gibi etraflı ve ciddi bir emekle

ortaya konulmuştur. Bu eser onun ilmi mirasına giriş için derli toplu ve sağlam bir başvuru eseridir.

Kitabın bir eksikliği olarak Maturidi ile etkileşimin müstakil bir başlıkta ele alınmamış olması gösterilebilir. Maturidî ile Eş'arî çağdaş iki alimdir ve herbiri iki büyük ekolün imamıdır. Mezhepler arası etkileşim daha sonra olmuş olsa³, yeri geldiğinde Maturidiliğin görüşlerine etkilerine yer verilmiş olmasına rağmen iki âlimin çağdaş olmaları böyle bir başlığın yararlı olabileceğini düşündürmektedir. Bunun dışında kitap vaat ettiklerini oldukça yeterli bir şekilde vermektedir.

KAYNAKÇA

Evkuran, Mehmet. *İslam Kelâmında Zihniyetler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Kalaycı, Mehmet. *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. 2. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

³ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 2. bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).